

MODERN İSLÂM DÜŞÜNÇESİNİN TEŞEKKÜL DEVİRİNDE İSTANBUL-MISIR ETKİLEŞİMİ: İBNÜ'L-ANNÂBÎ-ESAD EFENDİ ÖRNEĞİ

THE INTERACTION OF ISTANBUL AND EGYPT IN THE PERIOD OF FORMATION OF MODERN
ISLAMIC THOUGHT: EXAMPLE OF IBN AL-ANNABI-ESAD EFENDI

MAHMUT DİLBAZ*

ABSTRACT

The interaction between Istanbul and Egypt has a peculiar importance in the formation and development periods of modern Islamic thought. The translation of the work of Ibn al-Annabi "es-Sa'yu'l-Mahmud fi Nizami'l-Cunud" into Turkish with a commentary by Esad Efendi with the name of "el-Kevkebu'l-Mes'ud fi Kevketi'l-Cunud" written in Egypt to defend the military reforms of Mahmud II can be accepted as the first example of this interaction. The aim of this article is to show the interaction between Istanbul and Egypt in early modern period and also to evaluate the work and its annotated translation in the modern Islamic thought which is the example of the cross-regional interaction

Keywords: Istanbul, Egypt, interaction, modern Islamic thought, Ibn al-Annabi, Esad Efendi

ÖZ

Modern İslâm düşüncesinin oluşum ve gelişim dönemlerinde İstanbul-Mısır arasında yaşanan etkileşimin hususî bir yeri vardır. Cezayir doğumlu İbnü'l-Annâbî'nin II. Mahmud'un askerî islahatını savunmak üzere Mısır'da kaleme aldığı *es-Sa'yü'l-Mahmûd fi Nizâmi'l-Cünûd* adlı eserinin Üsküdar kadısı Esad Efendi tarafından *el-Kevkebü'l-Mes'ûd fi Kevketi'l-Cünûd* adıyla şerhli olarak Türkçe'ye çevrilmesi bu etkileşimin ilk örneği olarak değerlendirilebilir. Bu makalenin amacı erken modern dönemde İstanbul-Mısır arasında yaşanan bir etkileşimi göstermek ve bölgelerarası etkileşimin örneği olan eser ve şerhli tercümesini modern İslâm düşüncesi çerçevesinde değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Mısır, etkileşim, modern İslâm düşüncesi, İbnü'l-Annâbî, Esad Efendi

* Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Giriş

Tarih boyunca siyasî hareketler ile fikrî gelişmeler arasında doğrudan ya da dolaylı ilişkilerin bulunduğu söylenebilir. Siyasî-askerî problemler, krizler beraberinde sosyal ve düşünsel hayatta da çalkalanmalara, yeni yönelişlere sebebiyet vermiştir. Modern İslâm düşüncesinin teşekkül sürecine baktığımızda da bu düşünceyle siyasî-askerî gelişmeler arasında paralellikler bulunduğu görülür.

“Batı’nın hâkimiyetiyle başa çıkabilmek için İslâm öğretisinin çağdaş dünyaya uyarlanması, İslâm’ın bir dünya görüşü olarak yeniden yorumlanması, bir bütün olarak yeniden hayata hâkim kılınmak üzere İslâmî öğretinin ideolojik bir söyleme kavuşturulmasına yönelik fikrî arayışların bütünü” (Gencer 2008:219) şeklinde tanımlanan İslâm modernizmi/modern İslâm düşüncesinin teşekkül süreci Batı ile mücadele edebilmek için başlatılan ıslahat teşebbüslerine yani XVIII. asrın son çeyreğine kadar geri götürülebilir (Kara 2003:11). III. Selim’in başlattığı bu yenileşme hareketleri askerî alanla alakalı gözükse de fikrî dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Nitekim III. Selim’in ıslahatlarını aklî ve naklî delillerle meşrûlaştırmak için eserler telif edilmiştir. Batı kaynaklı yenilikleri savunmak üzere eser yazmak aynı zamanda Batılı bilgi anlayışını, giyim-kuşam tarzını ve hayat görüşünü benimseyerek Müslüman dünyaya aktarmak demektir (Örnek, İşbilir 2006).

Modern İslâm düşüncesinin doğuşuyla gelişiminde İstanbul ve Mısır’ın hususî öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti’nin Batı karşısında yaşadığı askerî yenilgiler ve toprak kayıplarından sonra, XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren teşebbüs ettiği ıslahat hareketlerini devletin payitahtı ve aynı zamanda hilafetin merkezi; *İstanbul*’dan yürütmesi ile birlikte XIX. asrın ilk yıllarında Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın *Mısır*’da gerçekleştirdiği modernleşme faaliyetleri doğal olarak İstanbul ve Mısır’ı öne çıkarmıştır.

İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren fetih hadisiyle¹ irtibatlı olarak İstanbul’un Müslüman maşerî vicdanda hususî yer edinmesi;, Osmanlılar tarafından fethedilerek bütün Müslümanların halifesi ve büyük bir Müslüman nüfusun yaşadığı toprakların yöneticisi olarak halife-sultanın ikamet yeri olması, tarihî-siyasî-dinî açıdan İstanbul’un istisnâî konumunu ortaya koymaktadır (Tafsilat, Kara 2010-2011).

1 “İstanbul muhakkak fetholunacaktır. Onu feth eden komutan ne güzel komutandır, onu feth eden ordu ne güzel ordudur” (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 335).

Günümüz Arap ülkeleri içinde coğrafi konumu, tarihî mirası, yetiştirdiği ilim ve düşünce adamları itibariyle en önemli ülke konumundaki Mısır (Anay, 2001:5), fiilen 1882 yılına kadar İngiliz işgaline uğramış ve resmen 1918 yılına kadar bir Osmanlı eyaleti olarak İstanbul'a bağlı kalmıştır. Bu süreçte siyasî inkıtarlar yaşansa da İstanbul'la Mısır arasındaki ilmî ve fikrî irtibat hiçbir zaman kesilmemiş etkileme-etkilenme süreçleri karşılıklı olarak devam etmiştir (Anay, 2001:2).

Siyasî elitlerin gerçekleştirdiği modernleşme faaliyetlerindeki birbirlerini etkileme ve birbirlerinden etkilenme süreçlerini² ilim ve fikir adamlarının da yaşaması gayet tabiidir. Elinizdeki makale XIX. asrın ilk yarısında İstanbul-Mısır arasında yaşanan etkileşim sürecini bir eser üzerinden incelemek üzere kaleme alınmıştır. Cezayir doğumlu Mısır ulemasından İbnü'l-Annâbî'nin (1775-1851) II. Mahmud'un askerî ıslahatını savunmak üzere 1826 yılında Mısır'da Arapça olarak telif ettiği eserin (*es-Sa'yü'l-Mahmûd fî Nizâmi'l-Cünûd*) Üsküdar kadısı Esad Efendi (1789-1848) tarafından 1829 yılında İstanbul'da şerh edilerek tercüme edilmesi (*el-Kevkebü'l-Mes'ûd fî Kevkebeti'l-Cünûd*) modern İslâm düşüncesinin erken devrinde İslâm beldeleri arasında yaşanan fikrî-ideolojik etkileşimin temsil gücü yüksek örneği olarak değerlendirilebilir. Buradaki etkileşimin tarafları bir hayli fazladır ve kısaca şöyle formüle edilebilir:

Yıl 1826'dır, yani Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp Avrupaî tarzda modern bir ordunun kurulma evresi; merkezde halife-sultan olarak II. Mahmud ve İstanbul durmaktadır. II. Mahmud'un Batı kaynaklı askerî ıslahatları dinî açıdan eleştiri konusu edilmektedir. Diğer tarafta Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın yönetimi altında taşra olarak Mısır vardır. Burada da yoğun askerî ıslahatlar yapılmaktadır ve bunlar toplum nezdinde tartışılmaktadır. Hattın üçüncü tarafında ilmiye mensubu bir âlim olarak Mısır'da ikamet eden İbnü'l-Annâbî ve onunla aynı ıslahatı yapan Kavalalı'nın değil de halife-sultan olarak II. Mahmud'un icraatını savunmak üzere kaleme aldığı eseri (*es-Sa'yü'l-Mahmûd*) vardır. Kavalalı'nın değil de II. Mahmud'un muhatap alınması halifenin ve İstanbul'un merkezîliğini göstermektedir. Hattın son tarafı merkez ulemasından Esad Efendi'dir. Esad Efendi ıslahatla ilgili bir eser (Üss-i Zafer) yazmış olmasına rağmen dinî-fikrî temelli daha bütüncül bir daha eser yazmak istemektedir. Tam bu sırada İbnü'l-Annâbî'nin eserinden haberdâr

2 Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın XIX. asrın başlarında kurmaya çalıştığı modern askerî birliğe Nizam-ı Cedid ismini vermesi (Kutluoğlu 2002:63) III. Selim'den etkilendiğinin en açık göstergesidir. Bunun yanında II. Mahmud'un hem III. Selim'den hem de Kavalalı'nın yenileşme teşebbüslerinden etkilendiği açıktır (Yıldız 2009; Kuran 1990).

olur, metni hacılar vasıtasıyla (müellifin bizzat ithaf notuyla) edinip okuyunca bu eseri Türkçeye şerh ederek çevirmenin (*el-Kevkebü'l-Mes'ûd*) yeni eser yazmaktan daha doğru olacağını düşünür. Burada merkez-taşra ilişkisinin akıcılığı ve irtibatı bir yana İslâm-Osmanlı telif âdâbının, müstakil bir eser yazmaktan ziyade bir yerlere bağlı olmanın, bir eseri merkeze almanın, bir geleneği devam ettirmenin de zımnî etkisini görmekteyiz (Şerh konusu, Kara 2011b). Etkileme-etkilenme süreci Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın *es-Sa'yü'l-Mahmûd*'un bir ihtisarını (İbrahim es-Sakâ, *Bülûğu'l-Maksûd Muhtasar es-Sa'yü'l-Mahmûd*) yaptırmasıyla son bulmuştur.

İbnü'l-Annâbî

Cezayirli araştırmacı Ebu'l-Kasım Sadullah'a göre İslâm modernleşme tarihinde pek çok araştırmaya konu edilen Rifa'a Tahtavî (1801-1873), Butrus Bustanî (1819-1883) ve Cemaleddin Efganî (1838-1897) gibi yenilik taraftarlarına takaddüm eden İbnü'l-Annâbî'nin yeterince tanınmamasının sebeplerinden biri müellifin kitaplarının İstanbul ve Mısır kütüphanelerinde yazma halinde bulunmasıdır (Sadullah, 1990:e).

1775 yılında Osmanlı Devleti'nin eyaletlerinden biri olarak Cezayir'de, Türk ya da Arnavut asıllı olduğu rivayet edilen ama uzun yıllardır Cezayir'de yaşayan bir ailenin mensubu olarak doğan İbnü'l-Annâbî güçlü bir geleneksel eğitim alarak tahsilini tamamladı. Cezayir'de kadılık, müftülük ve nakibüleşrâflık gibi görevlerde bulundu. Hac farızasını yerine getirmek üzere Hicaz'a gitti. 1816'da İngiliz donanmasının Cezayir kıyılarını bombalaması akabinde yardım istemek üzere Fas Sultanı'na elçi olarak gönderildi. 1817'de Dayı Ali Hoca tarafından Osmanlı Sultanı II. Mahmud ile görüşmek üzere İstanbul'a gönderildi³.

1821-1830 yılları arasında Mısır'da bulundu ve Ezher'de müderrislik yaparak birçok talebeye icazet verdi. Ezher'de müderrislik yaptığı sırada "kâfirlerin ihdâs ettikleri askerî yenilikleri Müslümanların uygulamasının dinen meşrû olup olmadığının tartışıldığı bir ilmî toplantıda serd ettiği görüşlerini bir şahsın isteği üzerine yazmaya karar verdi" ve *es-Sa'yü'l-Mahmûd fî Nizâmi'l-Cünûd*'u telif etti.

Fransa'nın Cezayir'i işgalinden kısa bir süre önce Cezayir Dayısı Hüseyin Paşa'nın çağrısına uyarak memleketine geri dönen İbnü'l-Annâbî, işgal sırasında (1830) halkı düşmanla savaşmak için örgütlemek ve cihada teşvik etmek gibi gizli faaliyetlerde bulundu. Bu durumu fark eden Fransızlar

3 Bu görüşmenin sıhhati ve mahiyeti hakkında henüz bir bilgiye sahip değiliz (Sadullah 1990:36).

tarafından bir süre hapsedildikten sonra sürgün edildi. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, İskenderiye'ye yerleşen İbnü'l-Annâbî'yi İskenderiye müftüsü olarak tayin etti (1831).

İbnü'l-Annâbî müftülüğünün son dönemlerinde Mehmed Ali Paşa'nın isteğiyle müftü ve kadıların başvuru kitabı olmak üzere dört fıkıh mezhebine tercih edilen ve siyasî kanunlara uygun olan görüşlerini bir araya getirmek gayesiyle *Siyânetü'r-Riyâse bi-Beyâni'l-Kazâ ve's-Siyâse* isimli eserini yazdı. Kısa bir süre sonra Abbas Paşa Mısır valisi olunca (1850), bu eserin İslâm dinini zaafa uğrattığı ileri sürülerek İbnü'l-Annâbî haricilik ve zındıklıkla itham edildi. Bunun üzerine yeni vali, İbnü'l-Annâbî'yi azlederek yerine talebesi Ezher müderrisi Muhammed el-Bennâ'yı atadı. İbnü'l-Annâbî azlinden kısa bir süre sonra 1851 yılının başlarında vefat etti. Son günlerinde Birgivi'nin *Kitabu't-Tevhîd*'inin şerhiyle uğraştı.

Kaynaklarda hâfız, fakîh, mukrî', eserî, muhakkık, allâme ve selefî olarak tavsif edilen İbnü'l-Annâbî'nin düşünce yapısının dönemlere göre farklılık arz ettiği söylenebilir. Hayatının ilk safhasında medrese eğitimi almış biri olarak yetiştiği ortamda yaygın ve canlı olan geleneksel hayata ve tasavvufî görüşlere bağlı kalmışken hususen Hicaz ve Mısır'da ikamet ettikten sonra Vahhabî ve Selefî hareketlerden etkilenmiştir. Vefatından kısa bir süre önce selefî düşüncenin önemli isimlerinden Birgivi ve akaid-kelam kitabıyla ilgilenmesi bu durumu açıklamaktadır. Askerî modernleşme ve bilim transferi gibi meselelere şer'î ve akli meşrûiyet sağlama çabası nedeniyle İbnü'l-Annâbî, İslâm dünyasındaki tecdîd hareketlerinin öncüsü olarak değerlendirilmiştir (Tafsilat, Dilbaz 2014: 19-26).

Esad Efendi

“Sahhâflar şeyhizâde” diye meşhur olan Esad Efendi, 1789 yılında İstanbul'da doğdu. Babası Ahmed Efendi'nin Kudüs ve Mısır kadılıklarında görev yaptığı sırada yanında bulunan Esad, babasından ve muhitin önemli âlimlerinden ilim tahsil etti. 1808 yılında ruûs imtihanını kazanarak İbtidâ-i Hâric derecesi ile müderris oldu. 1819'da müderrislikte Mûsıla-i Sahn derecesine yükseldi. İstanbul kadılığında vekâyî kâtipliği yaptığı sırada Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin vakanüvislikten azledilmesinin ardından, 1825'te vakanüvis oldu ve ölümüne kadar bu görevi sürdürdü.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını haklı ve gerekli göstermek üzere *Üss-i Zafer* isimli eserini kaleme aldı. 1828'de Üsküdar kadısı oldu. Bu görevde iken Sultan II. Mahmud'un ıslahatını meşrûlaştırmak için bir risale daha kaleme

almayı düşünürken İbnü'l-Annâbî'nin bu konuda eser yazdığını duymuş ve bu metni (*es-Sa'yü'l-Mahmûd*) hacılar vasıtasıyla edinerek *el-Kevkebü'l-Mes'ûd fî Kevkebeti'l-Cünûd* adıyla Türkçeye tercüme ederek şerh etmiştir.

1831'de yapılan genel nüfus sayımında Şehirköy ve Sofya'da görevlendirildi. 1831'de yayınlanmaya başlanan Takvîm-i Vekâyî nâzırlığına ve başyazarlığına getirildi. 1834 yılında İstanbul kadısı oldu. Tanzimat'ın ilanından sonra, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye üyesi, 1841 yılında nakibüleşraf, 1843'te Rumeli kazaskeri, 1846'da Meclis-i Maârif-i Umûmiyye âzası, 1847'de de Mekâtib-i Umûmiyye reisi oldu. 11 Ocak 1848'de vefat etti (Tafsilat, Yilmazer, 2000: XXXVII-XLVI).

Eserin Oluşumu ve Türkçeye İntikali

İbnü'l-Annâbî, nüfûzlu bir ailenin mensubu olarak çeşitli dinî, siyasî ve diplomatik vazifelerde bulunmuş, İngiltere ve Hollanda'nın Cezayir kıyılarını yerle bir ettiği bir ortamda, memleketindeki yeniçerilerin yöneticilerle çekişmesine yakından şahit olmuş (Sadullah, 1990: 61-62), çeşitli İslâm ülkelerine (Fas, Tunus, Mısır, Hicaz, İstanbul) seyahatlerde bulunarak Kuzey Afrika orduları ile modern tarzda eğitilmiş Mısır ordusunu karşılaştırma imkânı bulmuştu. Bu dönemde Mısır ve İstanbul'da dinî gerekçe ve argümanlarla modern ordu kurma çalışmaları yapılıyor (Fahmy, 2010:246), Avrupa'dan subay getirilerek Batı tarzı askerî talim uygulanmaya çalışılıyordu. Böyle bir vassatta Mısır'da bulunan İbnü'l-Annâbî'nin yenilikleri savunan ve dinî metinlerle temellendirilen bir risale kaleme alması beklenebilir bir durumdur. XIX. yüzyılın başlarında bile Mısır'daki hemen hemen her okulun kütüphanesinde Voltaire, J.J. Rousseau ve Montesquieu'nun fikirlerini anlatan ve muhtemelen Fransız eğitimcilerin getirmiş olduğu kitaplar bulunuyordu (Hüseyin, 1986: 21). Dolayısıyla Mısır okumuş yazmışları belli ölçüde modern Avrupa düşüncesinden haberdardı. Ancak İbnü'l-Annâbî'nin böyle bir eseri o dönemde Cezayir'de yazabilme ihtimali zayıf görünüyor. Zira Cezayir Dayısı, II. Mahmud'un düzenli orduya geçiş çalışmalarının ülkesinde gerçekleştirilmesine karşı çıkmış, kadîm adetlerin ihlali olarak değerlendirdiği "nizâm-ı cedîd"e katılmayı reddetmiştir (Yıldız, 2009:214-215).

*es-Sa'yü'l-Mahmûd fî Nizâmi'l-Cünûd*⁴ iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. İbnü'l-Annâbî Avrupalılar'ın icad ettikleri yeni ordu nizamının, "umûr-ı

4 Receb 1242 (Ocak-Şubat 1827)'de telif edilen, Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Es'ad Efendi, nr. 1885, 70 vr.; Hüseyin Paşa, nr. 42, 64 vr.) ve Mısır Kütüphaneleri'nde yazma nüshaları bulunan bu eser, 1985'te Cezayir'de Muhammed b. Abdülkerim tarafından neşredilmiştir.

askeriyye” ve “umûr-ı siyasiyye” olmak üzere iki temele dayandığını belirtmektedir. Bu yüzden eserini iki temel konu (askerî ve siyasî ahvâl) üzerine kaleme almıştır. Müellif bu konuları ele alırken ayetleri, hadisleri, ilk dönem İslâm tarihi uygulamalarını, dinî hükümleri, meşhur fıkıh ve siyasetnâme kitaplarını meşrûlaştırma araçları olarak geniş bir şekilde kullanmaktadır. Dolayısıyla İbnü'l-Annâbî'nin bu eserinde, kendinden önce ve o dönemde telif edilen ıslahat metinlerinde yapıldığı gibi siyasî merkezin uygulamaya koyduğu yenilik hareketlerini meşrû ve zarurî gösterme arayışında olduğu söylenebilir. Ancak *es-Sa'yû'l-Mahmûd* dinî metinleri kullanma ve meseleleri temellendirme noktasında diğer ıslahat metinlerine nazaran üst bir seviyede bulunmaktadır (Tafsilat, Dilbaz, 2014:29-30).

Eserde anlatılan konuları şu şekilde tasnif edebiliriz: Cihad gayesiyle askerî teşkilatta yapılacak yeni düzenlemelerin önemi ve meşrûiyeti, Halife-sultana itaat meselesi, Askerî talim ve disiplin, Harp taktikleri, Üniforma meselesi, İstişare (meşveret), merhamet, adalet, hakkaniyet gibi harbin metafizik arka planı, Osmanlı Devleti'nin İslâm dünyasındaki yeri ve liderliği, birlik-beraberlik ve yöneticilere itaat etme, Avrupalı subaylardan askerî talim öğrenmenin gerekliliği ve meşrûiyeti, İslâm'ın öngördüğü siyaset etme ilkeleri, kulluk, itaat, tevekkül, sabır, dua, Kur'ân okuma, tevbe gibi “güçlü olma”nın manevî faktörleri.

Esad Efendi'nin ilk dönem İslâm tarihi olaylarını (savaşlar, seferler vs.) tafsilatlı bir şekilde anlatıp metne dinî deliller ve muhteva açısından ciddi ilavelerde bulunan tercüme metni (*el-Kevkebü'l-Mes'ûd fî Kevkebeti'l-Cünûd*)⁵ ise İbnü'l-Annâbî'nin eserini daha da güçlendirmiş ve Türkçe literatüre kazandırarak bölgelerarası etkileşimin temsil gücü yüksek örneğini vermiştir. Esad Efendi, İbnü'l-Annâbî'nin eserini tercüme etme sebebini şöyle açıklar (sadeleştirilerek hülasa edilmiştir):

“Padişahımız Sultan Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurduğu Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin yapısı, işleyişi ve askerlerinin kıyafetlerinin akla ve dine uygun ve Hz. Peygamber'in yaşayışına yakın olduğu ve bu hususta itiraza konu olabilecek hiçbir noktanın olmadığı açıktır. Ancak bu konuda muhalefet edenlere Üss-i Zafer isimli kitabımda cevap vermiştim. Buna rağmen konuyu genişçe ele alan yeni bir risale yazmayı düşünürken, Cezayir'de müftü iken Mısır'a gelip ikamet etmeye başlayan Muhammed b. Mahmud'un, *es-Sa'yû'l-Mahmûd fî Nizâmi'l-Cünûd* ismini taşıyan ve askerî yeniliklerin aklen ve dinen meşrû ve gerekli olduğunu savunan bir eser yazmış olduğunu duydum

5 21 Şevvâl 1244'da (26 Nisan 1829) nesih hatla temize çekilmiş ve muhtemelen padişaha sunulmuş olan bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Bölümü 2363 numarada bulunan 19 satırlı, 161 varak tutan nüshası tarafımızdan neşredilmiştir: *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası - Esad Efendi'nin es-Sa'yû'l-Mahmûd Tercümesi, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014.*

ve hacca giden bu işlerle ilgilenen bir zattan eseri istedim. Muhammed b. Mahmud [İbnü'l-Annâbî] eserinin bir nüshasını fakire ithaf ile gönderme lütfunda bulundu. 1829 yılı Ocak ayının başlarında elime geçen bu eseri okuyunca, risalenin baştan sona hakikatleri ifade ettiğini gördüm ve eserin Türkçeye tercüme edilmesinin gerekli olduğunu düşündüm. Üsküdar kadılığında bulunmama ve vakanüvislik vazifesini icra etmeme rağmen eseri Türkçeye çevirmeye karar verdim. Tercüme esnasında metindeki müşkil yerleri kolaylaştırdım, zor yerleri tevil ettim, konuyu Peygamber Efendimiz'in hayatından örneklerle daha da zenginleştirdim, metinde geçen ayet ve hadisleri tercüme ve tefsir ettim, böylece *es-Sa'yü'l-Mahmûd fî Nizâmi'l-Cünûd'a* adeta bir şerh yazdım, eserime *el-Kevkebü'l-Mes'ûd fî Kevkebeti'l-Cünûd* ismini verdim ve padişahımıza arz u takdim ettim" (Dilbaz, 2014:33).

el-Kevkebü'l-Mes'ûd'da yaklaşık 90 kadar ayet, 180 kadar da hadis kullanılmıştır. Esad Efendi Arapça ifadelerin (ayet, hadis, mısra, beyit, kelam-ı kibâr vb.) pek çoğunu geniş açıklamalarla tercüme etmiş, bazı hassas konularda devreye girerek İbnü'l-Annâbî'nin ifadelerini üst seviyeye çıkararak metne önemli ilavelerde bulunmuştur. İbnü'l-Annâbî'nin işaret ya da özetle geçtiği konuları, örneğin cihadın önemini anlattığı kısımda Tebuk Gazvesi'ni (14b-15b); askerî düzenlemeler kısmında Akabe Biatları'nı (17a-18a); harp ilminin fazileti kısmında Zâtüsselâsil Gazvesi'ni (28b-31b); komutan ve subay bahsinde Huneyn Gazvesi'ni (40a-43a); savaşta askerî düzen konusunda Uhud Gazvesi'ni (51b-59a); bayrak konusunda Mute Gazvesi'ni (70b-71b); savaşta baskın konusunun anlatıldığı kısımda Mustalikoğulları Gazvesi'ni (90a-91a); hendek hafri konusunda Hendek Gazvesi'ni (104b-120a); alet ilimlerini kafirlerden öğrenmenin caiz olduğuna dair bölümde Büyük Bedir Gazvesi'ni (143a-143b); tevekkül bahsinde Hamrâülesed ve Küçük Bedir Gazveleri'ni (152a-155a); sabır ve dua kısmında Davud (a.s.) Kıssası'nı (156a-157b) çeşitli hadis ve siyer kitaplarından istifade ederek uzun anlatımlarla tahkiye etmiştir.

Erken Modern İslâm Düşüncesinin Ana Temaları

1) İki Avrupa Tasavvuru

İbnü'l-Annâbî, *es-Sa'yü'l-Mahmûd fî Nizâmi'l-Cünûd* adlı eserini telif etme sebebini şu şekilde açıklamaktadır (Hülasa edilerek tercüme edilmiştir):

"Son yıllarda kafir milletler Müslümanları mağlub etmek için icad ettikleri sağlam metot ve ihdas ettikleri askerî talimlerle Müslümanlara saldırmışlardır. Bu meyanda, Müslümanların da kafirlerin askerî usûl ve talimlerini onlardan alıp öğrenmeleri zarurîdir. Müslüman askerler de dar ve kısa elbise giymelidir ve askerî teşkilata belli bir nizam verilmelidir. Öyle görünüyor ki, Sultan Mahmud bu düzenlemelere büyük bir itina ile başlamıştır. Ancak bazı cahil kimseler türlü vesveselerle yeni düzenin dine aykırı olduğunu iddia ettiler. Bu konunun

tartışıldığı ilmi bir toplantıda ben de görüşlerimi bildirdim ve bir şahsın talebiyle bu konudaki görüşlerimi açıklayan bir risale yazmaya karar verdim⁶ (Dilbaz 2014:32).

Bu metin daha sonra bütün modernleşme tarihimizde eşit derecede seyreden ya da zaman zaman biri diğerinin önüne geçen iki tasavvurun varlığına işaret etmektedir: *Düşman* olarak Avrupa, *merci-i taklid* olarak Avrupa (Kara, 2013:17). Kafir milletlerin zorbaları/zalimleri (*tüğâtü'l-ümemi'l-kâfire/tüğât-ı ümem-i kâfire*) şeklinde tavsif edilen Avrupalıların İslâm'a ve onun müntesiplerine tuzak kurmak (*kasdu'l-mekîdeti'l-İslâm ve ehlihî/ehl-i İslâma mekîdet*) ve İslâm birliğini parçalamak (*temziki şemlihi/şeml-i müslimîni temzîk*) için icat ettikleri yeni askerî usûlleri onlardan alıp öğrenmenin *zarurî* olduğunun belirtilmesi aslında büyük bir paradoksu ifade etmekteydi: *düşman* ve *kafir* bir milletle baş edebilmek için onu *taklit* etmek. Burada kilit kavram zaruretler (*zaruretü'l-hal*) ve “mukabele-i bi'l-misl” fikrinin gerekçesini teşkil etmektedir (Arapça ifadeler, İbnü'l-Annâbî, 1242:2b; Osmanlıca ifadeler, Dilbaz, 2014: 55). Aslında burada şu mantık işletilmiştir: *kafir* bir millet olarak Avrupalıları *taklit* etmek dinen mahzurludur, ancak *düşman* olarak kafirlerle *mücadele* etmenin tek yolu onların kullandığı usulleri ve savaş araç-gereçlerini kullanmaktan geçmektedir.

Aynı bakış açısı “askerin kısa ve dar elbise giymesi” meselesinde de sürdürülmüştür. “Kim bir kavme benzerse onlardan olur” (Ebu Dâvud, Li-bâs, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 50) hadis-i şerifî gerekçe gösterilerek Müslüman askerlerin Batı kaynaklı askerî üniformayı giymesinin caiz olmadığı yenilik muhalifleri tarafından ifade edilmiştir. Buna karşılık İbnü'l-Annâbî'nin söz konusu hadisi yorumlama biçimi ve başka dinî delillerle meseleyi meşrûlaştırma gayreti aslında modern düşüncenin etkilerini

6 “Vaktâ ki işbu a'sâr-ı âhirede tuğât-ı ümem-i kâfirenin ehl-i İslâm a mekîdet ve şeml-i müslimîni temzîka cür'et-i kasd-ı fâsidiyle icâd u ibtidâ' etdikleri tarîk-i muhkem ve ihdâs u ihtirâ' etdikleri tedrîb u ta'lîm-i müstahkem üzere tertîb-i asker ederek, yed-i te'addileri tetâvül etmekle, taraf-ı İslâmiyândan dahi ol üslûbu a'dâ kibelinden ahz u ta'allüme ve âteş-gede-i sanâyi' ve hilelerini itfâ etmek üzere tederrüb ve tefehhüme zarûret-i hâl dâ'iyye olmağla, küffârın kullandıkları etvâr üzere, 'asâkir-i İslâmiyye tertîb ve kisvet ü elbise husûsunda levn u kısar, ya'nî dâr ve teng esvâb ve ihtilâf-ı elvâna sûret verilerek, 'unvân-ı nizâm-ı leşker tebvîb ve cânib-i saltanat-ı 'aliyyeden dahi bu mâdde-i istihsân-ifâdeye evâmîr-i ekîde sudûruyla i'tinâ ve te'kid ve binây-ı tanzîmi eğerçi teşyîd olunmuşîdi. Lâkin ba'zı nâs-ı ceahlet-istinâsdan ilkâ-yı vesvâs ile hüsnü, bedîhiyyü'z-zuhûr olan nizâm-ı mezkûre dâ'ir sûret-i istikrâh görölüp, hadşe-ver-i âzân olduğu esnâda, ba'zı efâzlı-ı ihvân ile bir mecmâ'-ı latîf ve meclis-i şerîfde husûs-ı mezkûrun müstahsen olduğuna müte'allika beynimizde kelimât-ı müselleme cereyân etmekle, beyenâda cârî olan kelâm-ı minvâli üzere mu'ânidini cevâb-ı bâ-savâb ile ilzâm etmek bâbında bir kitâb tahrîrini ol fâzlı-ı nihrîr, iltimâs u hitâb etmekle, merâmına is'âf 'uhdeme lâzım ve mes'ûlüne müsâ'ade rakabeme emr-i müteha[tt]im olup, münâsib makâm olan tahkîkâtı bastla cevâbında işbu akvâli zîver-i nâtika vü makâl eyledim” (Dilbaz 2014:55-56).

açık bir şekilde göstermektedir (Esad Efendi'nin tercümesi sadeleştirilerek ve hülâsa edilerek verilmiştir):

“Pek çok hadis-i şerifte buyurulduğu gibi, savaş ve sefer anında hızlı ve kolay hareket etmek için dar ve kısa elbise giymek sünnet-i seniyyedendir. Tebûk Savaşı sırasında, kafirler kendi askerlerinden sansınlar diye Peygamber Efendimiz kafirler gibi dar elbise giymiştir. Peygamberimizin bu tavrı, ‘kim bir kavme benzerse, onlardan olur’ hadisinin umûmî olmadığını, ancak ‘benzemek kasdıyla kafirlere benzeme’nin küfrü gerektireceğini gösterir. Zaten alimler bu hadisin zayıf olduğunu belirtmişlerdir. Hadisin manâsı umûmî olsa bile, zayıf hadisle amel edilemez. Ayrıca kısa elbise giymenin caiz ve meşrû olduğuna Peygamber Efendimiz’e hitaben inen ‘elbiseni tertemiz tut’ ayeti delildir. Çünkü Begavî, *Tefsir*’inde, ‘fe-tahhir (temizle)’ kelimesini ‘fe-kassir (kısalt)’ şeklinde tefsir etmiştir. Elbisenin temizliği kısa olmasına bağlıdır. Ayet ve hadislerin delaleti üzere, ‘Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye elbiseleri niçin dar ve kısadır’ şeklindeki eleştiri tamamen yersizdir. Ashnda bu uygulama (dar ve kısa elbise giymek) ile dinî bir emir yerine getirilmiş oluyor” (Dilbaz, 2014:38).

2) Necât/Kurtuluş İdeolojisi

Batı'nın askerî saldırılarına ve sömürgeleştirme politikalarına maruz kalan Müslümanların *yenilmişlik hissiyatı*yla beraber *kendi kendine yeterlilik fikri*ni de kaybettiklerini söylemek mümkündür. Doğal olarak bu fiilî durumu değiştirmek ve bertaraf etmek için necât/kurtuluş fikri gündeme gelmiştir (Tafsilat, Kara, 2011a: 271-273, 280, 283; Kara, 2013; 38-39).

İbnü'l-Annâbî'ye göre düşmana karşı savunma yapabilmek ve onları korkutabilmek (*difau'l-a'dâ ve irhâbihim/def u irhâb-ı a'dâ*) için alınacak bütün askerî tedbirler (*el-umûru'l-harbiyye/umûr-ı harbiyye*) kafirlerden öğrenilse dahi dinî meselelerle ilişkilidir (*umûrun şer'iyetün/emr-i meşru'*). Çünkü burada amaç devleti ve onun ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen dini (*izzü'l-İslâm/i'zâz-ı İslâm*) kafirlere karşı korumak ve küfrü alçaltmaktır (*izlâlü'l-küfr/izlâl-i ehl-i asnâm*). Müellif burada sözü “cihad”a getirerek yapılan yeniliklerin “ila-yı kelimetullah” ve “ihfa-yı kelime-i küfr” için yapıldığını ima eder (Arapça ifadeler, İbnü'l-Annâbî, 1242:3a; Osmanlıca ifadeler, Dilbaz, 2014:57).

İslâm dünyasındaki modernleşme teşebbüslerinin aynı zamanda bir tür dinleşme hareketi de olduğu tesbitinin ilk işaretlerini burada görmemiz mümkündür. İsmail Kara'nın ifadesiyle “modernleşme teşebbüslerinin nasıl olup da aynı zamanda dinî bir yorum/proje haline geldiği meselesini anlayabilmek için dikkatle bakmamız ve şerh etmemiz gereken noktalardan biri devletin gerilemesi ve çöküşü ile dinin/İslâm'ın gerilemesi ve çöküşünün aynileştirilmesi ve bu mantığın tabii bir sonucu olarak da devleti gerileme

ve çöküşten kurtaracağı, kurtuluşu sağlayacağı (beka fikri) kuvvetle tahmin edilen ıslahat hareketlerinin, paralel olarak dini de ayağa kaldıracığı, -dinî kavramlarla söylersek- dinî alanı ihya, ıslah ve tecdid edeceğidir” (Kara, 2003:34).

Necât/kurtuluş ideolojisiyle irtibatlı olan bir diğer modern unsur “maddî güç/iktidar” fikridir. *es-Sa‘yü'l-Mahmûd*'da me'steta'tüm ayeti⁷ çerçevesinde kafirlerle mücadele etmek (*cihad*) için hazırlanması gereken “kuvvet”lerin maddî (*kuvvetün zâhiretün/kuvvet-i zâhire*) ve manevî (*kuvvetün bâtinetün/kuvvet-i bâtuna*) olmak üzere ikiye ayrıldıkları belirtilir ancak kitabın tamamına yakınında maddî kuvvetlerden bahsedilir (İbnü'l-Annâbî, 1242:3a; Dilbaz 2014:58)⁸. Allah'ın emirlerine uyup şer'î hükümleri uygulamak ve yasaklardan kaçınmak, yöneticileri seçmek, işi ehline vermek, iyiliği emredip kötülüğü men etmek, zayıflara şefkat göstermek, tevekkül, tevbe-istiğfar, takva ve ibadet, manevî kuvvetler olarak sıralanırken maddî kuvvetler şu şekilde tasnif edilmiştir:

Asker edinme ve talimi, askerî düzenlemeler, askerlerin sınıflandırılması, askerlerin disipline edilmesi, subayların arttırılması, askerî nişan ve parola kullanılması, askerî üniforma (dar ve kısa elbise), askerler arasında iş bölümü, sancak taşıma, harp eğitimi (mancınık kullanma, ata binme, güreş, bölük ve tabur düzeni, baskın, hücum, geri çekilme, geri çekilip yeniden hücum etme, süvari birlikler, askerî teşvik etme, savaş meydanından kaçmama, nöbet, deniz harbi), hendek, ok atma, silah, harp taktikleri.

3) Modern Bilim

Modern bilim anlayışının (*ulûm ve fûnûn*) modern İslâm düşüncesinde ortaya çıkış sürecini XVIII. asrın son çeyreğinden yani askerî yenilgilerin icbar ettiği modern askerî mekteplerin kuruluş evresinden başlatmak mümkündür. Bu dönemde “Osmanlı devlet erkânı askerî mağlubiyet hadisesini dinî, siyasî, kültürel, sosyal bir hadise olmaktan ziyade ulûm ve fûnûnda temerküz eden teknik-teknolojik bir zaaf, bir yetersizlik şeklinde” algılamıştır

7 “Sizler de onlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve savaş için beslenen atlardan hazırlayın; onunla hem Allah'ın düşmanı hem sizin düşmanınızı, hem de sizin bilemediğiniz fakat Allah'ın bildiği diğer düşmanlarınızı korkutursunuz. Allah yolunda her ne harcarsanız mükâfatı size tamamen ödenir ve hiç zarara uğramazsınız” (Enfâl Sûresi, 8/60).

8 Modernleşme tarihimizin dinî argümanları arasında güçlü bir şekilde kullanılan ayetteki “kuvvet” kelimesi sonraları İslamcılar tarafından nerdeyse tamamıyla “maddî güç, iktidar” manasında kullanılmıştır (Kara, 2001:27-29).

(Kara, 2003:128). İbnü'l-Annâbî'nin metninde ve Esad Efendi'nin ilave ettiği unsurlarda bu anlayışın güçlü izleri görülmektedir.

İbnü'l-Annâbî'ye göre “Allah içinizden inananların ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltsin” (Mücâdele Sûresi, 58/11) ayetindeki “ilim”den maksat “şer‘î ilim”lerle (*li-küllü ilmin şer‘iyyin/her bir ilm-i şer‘î*) birlikte dinî emirleri yerine getirmekle alakalı diğer ilimlerdir (*teteallaku bi-ikâmeti emrin şer‘in/her bir emr-i şer‘îyi ikâmete medâr ve müteallik olan ulûm*). Dinî bir emir olarak farz olan cihadı yerine getirmek için (*ikâmetü'l-cihadi'l-mefrûz/cihad farîzasının ikâmesi*) bilinmesi gereken harp ilmi (*el-harbu ve ilmuhu/harbe müteallik olan ilim*) dahi şer‘î ilimlerden (*fe-mine'l-ulûmi's-şer‘iyye/ulûm-ı şer‘iyye*) sayılmalıdır. Dolayısıyla harp ilmini bilenler (*fe'l-alimu bihi/fünûn-ı harbiyye bi-envâihâ âlim olan*), din âlimleri mesabesinde dirler (*mündericun fî umûmi ulemai's-şer‘/ulema-i şer‘ umûmuna dâhil ve münderic*) ve onların sahip olduğu fazilet ve payeyi (*fime'htesû bihî mine'l-fazileti ve riayeti hakkı rutbetihî/ulema-i şer‘in muhtass olduğu fazilet ve riayet-i hakk-ı rutbet*) paylaşırlar (Arapça ifadeler, İbnü'l-Annâbî, 1242:10b-11a; Osmanlıca ifadeler, Dilbaz, 2014:79-80).

Güçlü bir gelenekten gelen ilmiye mensubu bir âlimin dinî metinlerin anlamlarını zorlayarak teknik bir konu olan harp ilmini bilen şahısları “din âlimi” olarak nitelendirmesi ancak *yenilmişlik hissiyatı* ve *sorunlara acil, pratik çözüm bulma zarureti* ile açıklanabilir. Zira burada varılan hüküm ve işletilen mantık çok yeni bir hadisedir, gerilere götürüldüğünde bir karşılığı yoktur.

Batı bilim ve teknolojisinin sorunsuz ve meşrû bir şekilde İslâm dünyasına aktarılması konusunda İbnü'l-Annâbî'nin söylediklerini kuvvetlendirmek için Esad Efendi'nin dinî ve tarihî delilleri kullanarak ilavelerde bulunduğunu görmekteyiz. Ona göre “Hikmet müminin yitiğidir, onu nerede bulursa alır” (Tirmizî, İlm, 19; İbn Mâce Zühd, 15) hadisi gereğince Hz. Ömer'in divan teşkilatını Hristiyanlardan öğrenip uygulaması “mübah olan şeyleri kafirlerden alıp uygulamanın caiz olduğu”nu göstermektedir⁹. Batı kaynaklı bilgi, fikir ve ürünlerin alınmasının meşrûyetini sağlamak için modernleşme tarihimizde dinî delil olarak sıkça kullanılan “hikmet hadisi”¹⁰ belki de ilk defa Esad Efendi'nin bu vurgusuyla tedavüle girmiştir. Esad

9 Mesâlih-i mukteziyye-i nizâmiyyeye dâir olup, mübâh olan şeyleri: “el-Hikmetü dâletü'l-mü'mini aha-zehâ eynemâ vecede” vefkince kefereden görüp amel etmek câiz olduğuna, Velid b. Hişâm'ın haberiyle hazret-i Ömer radyallâhu Te'âlâ an'ın kable fethi's-Şâm, Nasârâ'dan olan mülûkunun ef'âline tatbîkan tedvîn-i divân buyurdukları delâlet eder. Li-mütercimihî (Dilbaz, 2014:87)

10 Hadisin sıhhati konusunda bir araştırma yapan Mehmet Özşenel şu değerlendirmede bulunur: “... hikmet hadisi çeşitli tarihlerden nakledilmekle birlikte umûmiyetle zayıf kabul edilmiştir. Bununla beraber hadis, ulema ve halk arasında yaygınlık kazanmış, muhtevası çeşitli yorumlara konu olmuştur. Günümüzde de çeşitli çevrelerce her türlü bilgi ve bilim transferi için delil olarak kullanılmaktadır. Bu sebep-

Efendi bu bakış açısını Batı kaynaklı modern savaş araç-gereçlerin Müslümanlar tarafından da kullanılması gerektiği konusunda da sürdürür ve başka bir dinî delil kullanır:

“Pek çok sahih haberin delalet ettiği gibi, şeytan gibi bir melûnun imal edip, Nemrud gibi bir mecûsinin Hz. İbrahim’e karşı kullandığı mancınk isimli bir savaş aletini Peygamber Efendimiz’in, düşmanları def etmek için hem de nasıl kullanılacağını bir Yahudiden öğrenip savaşta kullanmasının bütün Müslümanlara güzel bir örnek olması karşısında, ‘Gavurun kullandığı aletleri kullanmak ve gavurdan savaş nizamı öğrenmek caiz değildir’ demek ahmaklığın en uç noktası, cehaletin en zirve yeridir”¹¹.

Alet ilimlerinin kafirlerden öğrenilmesinin caiz olduğu (*cevazu taallümi'l-âliye mine'l-kefere/âlât-ı harbiyyeye müteallik olan fünûnu kefereden taallüm caiz olduğu*) konusunda İbnü'l-Annabî'nin söyledikleri ve Esad Efendi'nin katkıları aynı vadede değerlendirilebilir (İbnü'l-Annâbî, 1242:56a; Dilbaz, 2014:204):

“Bu hususun dinen meşrû olduğuna en büyük delil, Hz. Peygamber’in Bedir Savaşı’nda esir alınan müşrikleri fidye verecek parası olmadığı için Müslümanlara okuma-yazma öğretilmeleri karşılığında serbest bırakmasıdır.

“Kafirlerden bazı şeyleri öğrenmenin caiz olduğuna diğer bir delil Hâkim’in *Müstedrek* isimli kitabında zikrettiği şu hadis-i şeriftir: ‘Zeyd b. Sâbit anlatıyor: Peygamber Efendimiz, bana: ‘Süryanice’yi iyi bilir misin’ buyurdular. ‘Bilmem’ deyince: ‘O halde öğren! Çünkü bize Süryanice bazı yazışmalar geliyor’ buyurdular. Bunun üzerine on yedi günde Süryanice’yi öğrendim’. Bu hususta diğer bir delil, Peygamber Efendimiz’in Yahudilere güvenmemeleri dolayısıyla, Zeyd b. Sabit’e İbranice öğrenmesini emretmesi ve onun da on beş gün içinde İbraniceyi öğrenmesidir. Mütercim şöyle der: ‘Bu hadise göre, din-devlet işlerinin güvenilir olmayanlardan ve özellikle kafirlerden gizlenmesi gerekir. Allah’a hamd olsun, Müslümanların koruyucusu, Peygamber Efendimiz’in halifesi, Pa-dışahımız Sultan Mahmud hazretleri, bu sünnetin icrasında dahi başarılı olup, devlet işlerinden, tercümanlık yapan kafirleri uzaklaştırmıştır’.

“İşte bu konudaki birinci hadis göstermektedir ki, zaruret olmasa dahi kafirlerden ilim tahsil etmek caizdir. Çünkü Müslümanlara okuma-yazma öğretecek Müslümanların bulunmasına rağmen, Hz. Peygamber bu olayda bu işi kafirlere vermiştir. Diğer hadisler de dinî işlerin icrasında ihtiyaç duyulan bir

le hadisin zayıf olduğunu unutmadan bu tür değerlendirmeleri ihtiyatla karşılamak yerinde olacaktır” (Özşenel, 1996:206).

11 Mütercim-i fakir der ki: “Bâlâda sebkât eden ahbâr-ı sahiha ve nukûl-i sarîha delâlet ettiği üzere, şeytân gibi bir mel’ûn-ı merdûdun i’âl ve Nemrûd gibi da’vây-ı ulûhiyyet etmiş bir gebr-i kibr-âlûdun isti’âl eylediği mancınk -ki ber-vech-i muharrer- ulû’l-’azm olan Halîlullâh’a ihânet kasdıyla yapılmış ve: ‘maslahat-ı ihâneti tezkîr eder’ deyü nesyen mensiyen rûtbesine götürmek melhûz iken, hazret-i Risâlet-penâh, tenkil-i a’dây-ı rû-siyâh için cengde kullanup ve keyfiyyet-i isti’âlini bir Yehûdîden istifsâr eyledikleri me’âşir-i ehl-i İslâma üsve-i hasene ve şevâhid-i müstahsene iken: ‘gavurun kullandığı âlatı kullanmak ve gavurdan ceng ta’allüm etmek câ’iz değildir’ deyü hezeyân-ı trâzlık gâyet-i hamâkat ve nihâyet-i cehâletdir” (Dilbaz 2014:134-135).

hususlu kafirlerden öğrenmenin meşrû olduğunu gösterir. Eğer, dinî-dünyevî maslahatı olduğu için İbranice ve Süryanice dillerinin öğrenilmesi caizse, bizim konumuz olan ve dinî ikame etme amacını taşıyan harp bilgilerini kafirlerden öğrenmenin caiz oluşu daha evlâdır. Nitekim, pek çok Hanefî âlimi kafirlerin ilimlerinden olan tıp ve hesap ilminin öğrenilmesinin farz-ı kifâye olduğuna hükmetmişlerdir” (hülasa edilerek sadeleştirilmiştir, Dilbaz, 2014:44-45).

Modern İslâm düşüncesinde Batı'dan bilim ve teknoloji transferinin meşrûiyetini sağlamak için kullanılan diğer bir argümantasyon, kafirlere ait uygulamaların aslında Müslümanlara ait olduğu tezidir. Bu bakış açısını Esad Efendi başka bir metninde şu şekilde açıklamıştır: “Küffârın mu‘âmeleleri (...) ma'nâda bizim şerî'atimizden ahz eyledikleri umûrdan olmağla (...) hüsn-i 'adâlet ve kubh-i mezâlim sübûtu garazıyçün” küffâr mu‘âmelelerine iktifâ câ'izdir” (Yılmaz, 2000:667).

4) İtaat

İsmail Kara'ya göre İslâm siyaset düşüncesinde fikrî değişim ve dönüşümün merkezi olan ve II. Abdülhamid döneminde belli bir yekûna ulaşan hilafet risalelerine tekaddüm eden, klasik itaat dairesinde inşa edilen bir eser türünden bahsetmek mümkündür ve İbnü'l-Annâbî'nin eserini bu çerçevede değerlendirebiliriz (Kara, 2002:I/VII). Bu eser türüne giren risalelerde “modernleşme hadisesinin ve ıslahat hareketlerinin süratli bir şekilde halife-sultana itaat meselesini canlı, tehditkâr ve siyasî açıdan hayati bir problem haline getirdiğini” görmekteyiz (Kara, 2002: I/VIII).

İbnü'l-Annâbî'ye göre herhangi bir günah içermediği sürece sultanın emirlerine riayet etmek zaten dinî bir vecibe iken, farz-ı kifâye olarak *cihad* ve *gazanın* yerine getirilmesi için teşebbüs edilen askerî yeniliklerde sultana seve seve itaat etmenin gerekliliği aşikârdır. Çünkü padişah “ila-yı kelime-tullah” gibi ilahî bir emri yerine getirmek üzere bir düzenleme yapmışsa ona itaat etmek Hz. Peygamber'e ve Allah Teâlâ'ya itaat etmektir¹².

“İtaat” kavramının inşasında dinî delil olarak kullanılan şu ayet ve hadislerin (İbnü'l-Annâbî, 1242:3a; Dilbaz, 2014:60-61) sonraki dönemlerde

12 “ ... işbu emr-i mühim, ya'nî i'lâ-ı kelime-i 'ulyâ zımında tertib olunan nizâm-ı asker ikâmesinde cümlelerin üzerine vâcib olan, imtisâl-i emr-i Sultânî'de bezl-i vus' u tâkat ve sür'at-i icâbetdir. Zirâ umûr-ı mübâhasede sultânın mâdam ki bir ma'siyeti şâmil olmaya, emrine imtisâl vâcib iken, fûrûz-ı kifâyeden olan cihâd ve gazâ maslahat-ı hayriyyesini ikamet bâbında ve dahi cem'i-i salâh u tâ'ati müstelzim husûslarda sâdır olan emr-i cihân-mutâ'ına tayyib-i nefis ve safây-ı bâlle imtisâl vâcib olduğu bi't-tarîki'l-evlâ olduğu bi-kil u kâldir. Zirâ Pâdişâh-ı İslâm bu husûsda i'lây-ı kelimetullah ve nasr-ı dînullahda olan evâmîr-i İlahiyye'yi tenfizde kâ'im bi-emrillah ve nâ'ib 'anillah olup, bu maddede olan emri, emr-i Bâr'yi tebliğden 'ibâret olmağla, tâ'ati, tâ'at-i Hüda ve tâ'at-i Rasûl-i müctebâ'dır ki bu misillü emirlerde ta'zîm ile imtisâl ve senâ vü tekrîm ile mukâbele ve ibcâl olunmaktan gayri bir nesne mülâhaza olunmaz (Dilbaz 2014:59-60).

de hilafet-saltanat sisteminin savunulmasında tekrarlandığı görülmektedir (Kara, 2002:I/VIII):

“Kim Peygamber’e itaat ederse, Allah’a itaat etmiş olur” (Nisâ, 4/80); “Kim Allah’a ve Resûlü’ne isyan ederse, muhakkak ona cehennem ateşi vardır” (Cin, 72/23); “Her kim bana itaat ederse Allah’a itaat etmiş olur, her kim bana isyan ederse Allah’a isyan etmiş olur ve her kim de emîrine (yöneticisine) itaat ederse bana itaat etmiş olur, emîrine (yöneticisine) isyan ederse bana isyan etmiş olur” (Buharî, Cihad, 109); “Sizin üzerinize kulağı ve burnu kesik bir köle dahi emîr (yönetici) olsa Allah’ın kitabı ile hükmettiği sürece ona itaat edin” (Müslim, İmaret, 37); “Günahı emretmediği sürece emîrinin emrine her müslümanın hoşuna gitse de gitmese de itaat etmesi vaciptir” (Buharî, Cihad, 108); “Mü’minlerin emîrine itaat etmeyip cemaatten ayrılan ve bu hal üzere ölen kimse cahiliye devri üzere ölür” (Nesâî, Tahrim, 28).

Sonuç

İbnü’l-Annâbî’nin *es-Sa’yü’l-Mahmûd* adlı eseriyle bu eserin şerhli tercümesi olan Esad Efendi’nin *el-Kevkebü’l-Mes’ûd*’u erken modern İslâm düşüncesinde İstanbul ile Mısır arasında gerçekleşen fikrî-ideolojik etkileşimin temsil gücü yüksek bir örneğidir ve imparatorluğun yıkılışına kadar sürecek olan bir etkileşimin habercisidir. Buradaki etkileşim çift taraflı ve çok boyutlu gelişmiştir. Etkileşimin merkezi II. Mahmud’un padişah-halife olarak ikamet ettiği İstanbul’dur. İbnü’l-Annâbî askerî yenileşme hadisesini aynı islahatı yapan ve ikamet ettiği Mısır’ın valisi olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa’yı değil de Osmanlı sultanı II. Mahmud’u merkeze alarak değerlendirmiştir. Merkez ulemasından Esad Efendi’nin eseri ilavelerde bulunarak tercüme etmesi ile Kavalalı’nın esas metni ihtisar ettirmesi etkileşimin kapsamını genişletmiştir. Bu tablo şöyle şematize edilebilir:

MERKEZİ KONU	TARAFLAR
Batı tarzı askerî modernleşme Erken modern İslâm düşüncesinin ana temaları - İki Avrupa tasavvuru - Kurtuluş ve beka fikri - Modern bilim anlayışı - İtaat meselesi	İstanbul ↔ Mısır II. Mahmud ↔ Mehmed Ali Paşa Esad Efendi ← İbnü’l-Annâbî <i>el-Kevkebü’l-Mes’ûd</i> ← <i>es-Sa’yü’l-Mahmûd</i> ↓ <i>Bülûğu’l-Maksûd</i>

Avrupa tasavvuru, *düşman* ve *taklit mercii* olarak Avrupa, kurtuluş ve beka fikri, modern bilim-teknik anlayışı, itaat gibi İbnü'l-Annâbî'nin tartıştığı ve Esad Efendi'nin katkıda bulunduğu meseleler modern İslâm düşüncesinin teşekkül sürecinin ana konuları olarak değerlendirilebilir.

XVIII. asrın sonlarına doğru Müslümanlar *kafir* ve *düşman* bir millet olarak Avrupa/Batı karşısında askerî olarak yaşadığı yenilgiler ve toprak kayıplarının akabinde onlarla baş edebilmek için onları *taklit* etmekten başka çarelerinin olmadığı fikrine kapıldılar. Batı tarzı askerî-idarî yenilik hareketlerini başlatan bu düşünce aynı zamanda modern İslâm düşüncesinin de muharrik gücü olmuştur. İbnü'l-Annâbî ve Esad Efendi'nin metinlerinde gördüğümüz *kafir* ve *merci-i taklit* olarak Avrupa/Batı tasavvuru eşit seviyede ya da biri diğerinin önüne geçen bir tasavvur olarak günümüze kadar devam etmiştir. Bu zeminde mayalanan *kurtuluş* ve *beka* fikri Batı bilim ve teknolojisinin transferini gündeme getirmiş, transferin meşrû bir şekilde gerçekleşmesi için de klasik *itaat* fikri yeniden inşa edilerek tedavüle sokulmuştur. Bu meseleler ele alınış tarzı, kullanılan dinî-aklî deliller, muhteva ve istikamet itibarıyla modern İslâm düşüncesinin ana konuları olarak günümüze kadar tartışıla gelmiştir.

Kaynakça

- ANAY, Harun (2001). "Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine", *Divân İlmî Araştırmalar*, Sayı:10, s. 1-88.
- DİLBAZ, Mahmut (haz.) (2014). *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası Es'ad Efendi'nin Şerhli es-Sa'yü'l-Mahmûd Tercümesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- FAHMY, Khaled (2010). *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Mısır*, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- GENCER, Bedri (2008). *İslam'da Modernleşme 1839-1939*, Ankara: Lotus Yayınevi.
- HÜSEYİN, M. Muhammed (1986). *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, çev. Sezai Özel, İstanbul: İnsan Yayınları.
- İbnü'l-Annâbî (1242). *es-Sa'yü'l-Mahmûd fî Nizâmi'l-Cünûd*, Süleymaniye Kütüphanesi: Esad Efendi, nr. 1885, 70 vr.
- İŞBİLİR, Ömer (haz.) (2006). *Nizâm-ı Cedîde Dâir Bir Risâle Zebîre-i Kuşmânî fî Ta'rîf-i Nizâm-ı İlhamî*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KARA, İsmail (2001). *İslamcılığın Siyasî Görüşleri*, 2. bs., İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARA, İsmail (haz.) (2002). *Hilafet Risâleleri*, İstanbul, Klasik Yayınları, C. 1.
- KARA, İsmail (2003). *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARA, İsmail (2010-2011). "Hilâfet Merkezi Olarak İstanbul Yahut Şehir, Din, Siyaset", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:47-48, s. 161-175.

- KARA, İsmail (2011a). "Âkif'in 'Aktif' Din ve Ahlak Anlayışı", *Mehmed Âkif Ersoy*, ed. Mustafa İsmet Uzun, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 269-288.
- KARA, İsmail (2011b). İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARA, İsmail (2013). "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, ed. İsmail Kara-Asım Öz, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, s. 15-43.
- KUTLUOĞLU, Muhammet Hanefi (2002). "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *DİA*, C. 25, s. 62-65.
- KURAN,ERCÜMENT (1990). "Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 107-111.
- ÖZŞENEL, Mehmet (1996). "Hikmet Hadisi Üzerine Bir İnceleme", *Divân İlmî Araştırmalar*, Sayı:2, s. 201-206.
- SADULLAH, Ebu'l-Kasım (1990). *Râidü't-Tecdîdî'l-İslâmî Muhammed b. el-Annâbî*, Beyrut, 2. bs.
- YILDIZ, Gültekin (2009). *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- YILMAZER, Ziya (haz.) (2000). *Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.